

(Ўрток Бойбўлатовга очик хат)[1]

Дўстим, ойлар, йиллар тиришиб, бир асар чикарган мухаррир[2] дўстларнинг шу асар хақидаги мухокамаларини тинглашдан, асарнинг камчиликларини ўрганишдан, албатта, мамнун бўлади.

Менинг «Ўзбек адабиёти намуналари» аталган арзимас бир асарим[3] хақида фикрингизни билдирмаслик учун анча уриниб, 3-сон газетни тўлдирганингизни кўриб мамнун бўлдим[4], ўкиб ҳам чиқдим. Хамма гапдан бурун Сизга ташаккуримни билдираман. Лекин бахтга қарши мақолангизни шунчалар кенгайтиргансизки, кенглиги асл мақсаднинг йўқолишига сабаб бўлган. Бизда болалар орасида «Кўзим кўрмайдир» деган бир ўйун бор: Бир бола кўзини каттик боғлагандан кейин кўлига узун бир таёк олиб, ўртада туради. Бошқалар унинг оёғини олмок учун атрофдан хужум қиладилар. Таёкли бола таёғини кўтариб «кўзим кўрмайдир» деб, тез-тез айланаберадир, таёк кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда сизнинг қаламингиз ҳам шул кўзи кўрмас боланинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унутилган, жуда оз ўрин олган.

Хар ҳолда мақолангиз кўбрак менинг шахсимга қаратилгани муносабати билан жавоб тарзида эмас, дардлашув шаклида бир нарса ёзаман. Менинг асаримни бошлаб тартибига эътироз қилганингиз кўриладир. Адабиёт тарихимизни қоплови[5] «Феўдализм», «Савдо сармояси» каби даврларга ажратишимга қарши каби кўринадис. Лекин ўз фикрингизни, яъни қандай тақсим қилиш лозимлигини ёзмагандис. Адабиёт мутахассиси ёки адабиёт тарихи билан машғул бир одам бўлса эдингиз, шу баҳона билан сизга «ёпишмок» мумкин эди. Лекин мен биламанки, сиз адабиёт тарихининг одами эмассиз, мақолангиз эса тасодифий бир ҳодисадир. Шунинг учун бу тўғрида маъзур кўраман сизни. Лекин шуни айтиб ўтаманки, адабиёт тарихини тақсим қилишда марксизм усулининг талаб қилгани йўл менинг тақсимимдир. Бу тақсимни ўзбек адабиёти тарихига тадбиқ қилишнинг ўзи катта ҳам янги бир иш. Бунинг ҳудудини тайин қилишда баъзи янглишларнинг бўлуви мумкин. Лекин уларни кўрсатиб, исбот қилиб, сўнгра тил текириш[6] керак эди. Сиз мақолангизда бу томонга яқинлашган даврларни бир-биридан ажратган хусусиятларнинг йўқлигидан шикоят қилгандис, лекин сиз хар даврнинг намуналарини ўқидингизми? Масалан: «Савдо сармояси» даври билан «Феўдализм» даврининг намуналари орасидаги Шаклда ва мазмундаги айирмаларни кўра олдингизми? Ёки кўриб, қаноатланмадингизми? Қаноатланмаган бўлсангиз сиз бу даврларни бир-биридан ажратган қандай хусусиятлар истайсиз (ки намуналари бўлмасин). Масъаланинг бу томонларидан (яъни энг муҳим ва фойдалиқ томонларидан) мақолангиз сукут қиладир. Холбуки, шу томонларни очик кўрсатганингиздагина менинг китобимнинг камчиликларини кўрсатган ва менга бир нарса ўргатган бўлур эдингиз. Буни ҳам сизнинг адабиёт тарихининг одами бўлмасдан тасодифан майдонга чиқганингизга бағишлайман. Мақолангизда чигатой адабиёти ва унинг пролетар адабиётига асос бўлиши тўғрларида кўбрак туриб, бор қучингиз билан хужум қиласиз. Фитрат сўз бошида «Чигатой адабиёти пролетариат адабиётига асос бўладир деган» деб, қоравул қичқирасиз, ҳатто менинг бош сўзимда ўзингизга ёрдам қилгудек кўринган бир-икки

жумла ҳам келтирасиз. Чигатой адабиётининг пролетар адабиётига асос бўлишини даъво килмок нари турсин, бош сўзимда чигатой адабиётини мафкура ёгидан ярамаганини сўйлаганман. Менинг «намуналар»им босилмаса эди, сиздан бошка ҳеч кимнинг кўлида унинг нусхалари бўлмаса эди, бош сўзимдан кўчирганингиз бир-икки жумланинг балки сизга фойдаси бўлур эди. Нима чораки, китоб Ўзбекистонда босилиб таркалган. Сизнинг маколанингизни ўкуган ҳар ким менинг бош сўзумни ҳам ўқуй оладир. Ўқугач, сизнинг менга тухмат килиб турганингизни ҳам онглайдир. Мен сўз бошимдаги ибораларнинг масъалага дахлдорлик кисмини тамоман кўчираман, янгидан ўқишингизни ва эътирозингизни шунга таяндириб, янгидан майдонга чиқишингизни талаб киламан: «Биз ўзбекларнинг ва, умуман, Ўрта Осиё туркларининг тарихига оид арабий, форсий, туркий тилларда бир кўб асарлар ёзилган. Бирок бу асарлар бизнинг сиёсий ҳаракатларимизни тор бир рамкада кўрсатмакдан бошка ишга оз ярамакдадир. Халкимизнинг, ўлкамизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолларига оид хабарларни бу асарлардан истаб топиш жуда қийиндир, баъзан мумкин ҳам бўлмайдир, чунки йўқдир. Адабий тарихимизни текшириш эса, мана шу камчиликларни тўлдиришга катта ёрдам киладир. Феўдалларнинг, умуман, ҳоким синфнинг омма билан муносибатларини, оммага қарашларини, зиёлиларнинг, шоирларнинг ҳоким синфга муносибатларини, ҳоким синф фойдасига қараб омmani қандай овутганларини, олдаганларини, ҳоким синфнинг қайф-сафони (Бобирча, «айш ва фиски») қайси даражаларга чиқарганларини ёлғиз адабиёт тарихимизда кўришимиз мумкиндир.

Бундан бошка, тарихий санъаткорларимизни текшириш, уларнинг тажрибаларидан кўрмок истаганимиз пролетар адабиёти учун фойдаланиш ҳам кераксиз бир ҳаракат бўлмайдир. Мана шу қисқагина изохот бу китобни қандай тилак билан тартиб қилганимизни билдирган бўлса керак.

Мана шу сўз бошимда менинг томонимдан айтилган гаплар. Мана шу гапларга эътирозингиз бўлса, айтишга ҳақлисиз. Йўкса, менинг сўзларимни бош-оёғини кесиб ташлаб, ўз мақсадингизга яроқлик бир ҳолга киргизиб, сўнгра эътироз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайдир.

Китобимнинг 3-бўлимига «Савдо сармояси» даври исмини берганимдан ҳам рози бўлмайсиз, шу истилохотнинг охирида қаттақон бир ? (сўрок) аломати кўясиз. Биз теурийлар даврини «савдо буржуазияси» даври деймиз. Теурийларнинг жаҳонгирлиги(ни) Ўрта Осиё савдо сармоясининг тараккийси билан изох қилмокчи бўламиз. Бунинг учун кўлимизда етарлик материаллар бор. Сиз шунга рози эмаслигингизни чиройли бир савол аломати билан ифода қиласиз, бу даврни нима деб атамок тўғрисида фикрингизни билдирмайсиз. Сиз шуни унутасизки, савол аломати қанча чиройли бўлса бўлсин, илм учун бир нарса бермайдир. Бизнинг фикримизга қарши экансиз, фикрингизни билдиринг. Айтинг-чи, теурийлар даврига қандай исм берасиз?

Бундан сўнг маколанингизда менинг таржимаи ҳолимни текширишга қиришасиз. Менинг бир вақтлар мутасаввиф, панисломист, пантуркист бўлганимни турли далиллар билан исбот қилмокчи бўласиз. Пилонингиз яхши. Мактанарлик пилон, агар сиз менинг «Намуналар»имни бурунги панисломистлигимнинг, пантуркистлигимнинг давоми эканини, бу асарим билан мазкур фикрларнинг биттасини ўзбек оммасига тақдим

килганимни исбот кила олса эдингиз, ишингиз кўб муваффакиятли чикар эди. Лекин бунни кила олмагансиз. Бу кун бир кўб кишиларнинг мозийлари хакида гапириш мумкин. Лекин, бу гапиришгина етарли эмас. Уларнинг мозийлари билан бугунги ишлари орасидаги муносибат ва алокани кашф этиш керак!

8—, 10— йилларда (яъни, 18—20 йил бурун) ёзилган асарларимдан шохидлар келтирасиз. Азизим, менинг кўлимга калам тутиб, асар ёзганимга йигирма йил тўлганини ўзингиз ҳам эътироф киласиз. Бу йигирма йил орасида мен ўзбекча, тожикча юз ўн печатний листлик асар ёздим (маколалар хисоб эмас). Буларнинг хаммасини Шўро ҳукуматиға, пролетариат мафкурасига ярарлик асарлар эканини ҳеч даъво килмадим ва килмайман-да. Ишнинг бу томонини онгламок учун таржимаи холимни ўзимдан тингланг.

Мен Осиёнинг энг кора диний марказларидан ва кора бир усули идораға тобеъ бўлган Бухорода 1884 йилда тугилдим[7]. Биринчи тарбияни эски усулдаги диний бир мактабдан олдим. Мактабдан чикгач, диний бир мадрасаға кириб олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим. Хатто Бухорода янги бошланган жадидлар ҳаракатиға каршилиқ ҳам килдим. Сўнгралари жадидлар ҳаракатиға оралашдим. У замондаги зехнияҳнинг таъсири эски жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияға таҳсил учун бордим. Мана шу вақтларда мен диний реформа тарафдори эдим: динни фан билан келиштириш, фанға тўғри келмайтурган хурофот кисмини диндан чикариш, динни тозалаш хаёлларига ишонган эдим. Воқеан эса, панисломизм гоёсининг чуруган бир хаёл эканин кун сайин оча бордим. Панисломизмнинг бўлмагур хаёл эканини онглагач, пантуркизм хаёлиға берилдим. Бу вақтларда ёзганим асарларда диний реформистик фикрлар кўрилиб турадир. Сиз эса, мазкур асарлардан менинг мутасаввиф эканимни чикарасиз. Тасаввуф билан озгина таниш бўлса эдингиз, у китобларда мазкур маслакнинг асарини кўра олмаганингизни ўзингиз онлар эдингиз.

Мен ҳеч бир вақт тасаввуфға мансуб бўлмадим. Лекин адабиёт тарихини текширучи бир муаллим бўлганим сифати билан тасаввуфни жуда кўб текширдим. Бу кун тасаввуфнинг ҳар томонини, энг коронгу сирларини биламан. Хатто, шу кунларда «Ўрта Осиёда тасаввуф тарихи» исмли бир китоб[8] вужудға келтирмақ учун тиришмакдаман. Тасаввуфнинг қандай захарли, қандай зарарли бир маслак эканини ҳар кимдан ҳам яхши билиб олганман. Лекин ҳеч вақт мутасаввиф бўлмаганман.

Сўнгралари хаёт мени пантуркизмда котиб қолишда кўймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим. 17—18-йилларда Ўрта Осиёда пантуркизм ҳаракати кенгаймоқда эди, айникса, Тошкентда пантуркизм фикри билан сугорилган турли тўдалар ташкил бўлди.

Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида «иш» кўрилди. Мактабларда усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул килинди. Мана шу ҳаракатға карши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чигатой гурунги» ташкил килинди. «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилиги: ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларға ва шунға берилган ўнг жадидларға карши курашди. Сиз «Чигатой гурунги» пантуркист эди» деб кичкирасиз. Айникса, шу кунларда «Чигатой гурунги»ни пантуркист дейиш мўда холиға кириб борадир. Холбуки, «Чигатой гурунги» ўз замонида пантуркизм, панисломизм ҳаракатларига карши курашмоқда эди. Сизға

иккита факт кўрсатай: бутун мактабларимизда «Умумий турк тили, умумий турк адабиёти» шiorлари ҳукм сурганда «Чигатой гурунги» ўзбек тили, ўзбек адабиётини ўргатиш учун Хадрада пулсиз дарс беришни эълон қилди. Муаллимликка мен, Шоқиржон Раҳимий, Каюм Рамазон тайин этилдик. Дарсга бир кўб муаллимлар давом этмакчи бўлиб келдилар. У вақтларда Тошкент маориф шўъбасида пантуркистларнинг тўдачилиқ ёрдамчилари ҳукм сураётди. Мана шулар бир дарсдан кейин бизни қувдилар, талабаларни таркатдилар.

Бир кеча «Чигатой гурунги»нинг мажлиси бўлган эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилган асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида турган бир ўртоқ[9] винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан қирди. «Чигатой гурунги»нинг мақсадини сўради. «Сиз динга қарши фикр таркатар экансиз, Мухаммад пайгамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз» деб тафтишга қиришди ва бизни «мундоқа йўлсиз ҳаракатлар»дан манъ қилиб кетди. Мана буларнинг ҳаммаси пантуркистларнинг игвоси билан бўлар эди: «Мен «Чигатой гурунги» пролетар мафкурасини ташир эди» демайман, буни даъво қилиш жинниликдир. Тузук, «Чигатой гурунги» бевосита сиёсат билан машғул бўлмоқчи истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шугулланди. Лекин унинг айрим аъзолари ўша вақтда сўл миллатчи эдилар. Шунинг учун айта оламизким «Чигатой гурунги» жаҳидларнинг сўл қаноти бўлиб, у жаҳидлардан тил, имло, адабиёт ва динга қарши ҳам пантуркизм ва ўзбек миллатчилиги билан ажралар эди. Мана бу тафсилот «чигатой гурунги»нинг кўрсатилган илмий ишларда пантуркист, панисломистларга нисбатан инқилобий йўл тутганини кўрсатади. Агар сиз «Бу илмий тўғаракнинг аъзолари ўзбек миллатчилари эдилар, шунинг учун бу тўғарак қарши қурулган бир ташкилот эди» десангиз, нон орасидан қир изламакдан бошқа бир иш қилмаган бўлурсиз. «Чигатой гурунги» 20-йилларгача давом қилди. Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйган илмий юмушлари бажарилган эди. Янги имло шўро маориф комиссарлиги томонидан мактабларга қирғизилган шўро ҳукумати томонидан «Хар миллатнинг мактаб тили ўз она тилида бўлсин» деб эълон этилган асос билан ўзбек тили таъмин этилган эди. Бир тарафдан, коммунистлар фиркасининг миллий масъалани тўғри ҳал қилмоқда бўлгани ва мустамлакачилик асосларини емиришда қескин йўл тутгани қун сайин очик кўрина бошлаган, ўзбек миллатчиси бўлиб туришда ҳам маъқул бир сабаб қолмаган эди. «Чигатой гурунги» тарқалди. Унинг аъзолари битта-битта ўз ҳатоларини эътироф қила-қила фирка сафига ўтдилар ва бор қучлари билан бу қунгача хизмат қилмоқдалар.

Эмди ўзимнинг дин билан муносибатим ҳақинда сўзлашайлик. Мен юқорида айтганим қабил бир вақтлар диний реформа тарафдори эдим. Динни ҳурофотдан ажратиш деган ҳаёлга берилган эдим. Мана шу диний реформа қетидан юриш, мени динсизликка[10] олиб қорди. Дин ҳурофотдан ажралса, қари томонда ҳеч бир қарса қолмаганини қўрдим. Диннинг қан билан ҳеч бир вақт қелиша олмаганига ишондим ва шунинг қатжасида диндан қайтдим, динга қарши фикр тарқатдим. Менинг динсизлигим ўзбеклар ва тожиклар орасида ҳаммадан қурун, ҳаммадан қўбрақ машҳур бўлган. Бу қуктани инкор қилиб бўлмайди. Динсиз, ҳудосиз бўлган бир қишининг қутасаввиף бўла олмаслигини онгламоқ учун жуда оз бир муҳокама қучининг қизда қорлигини, қуҳсат берсангиз, қабул қилайлик.

Маколангиз бир ерида мени Туркия султониға мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия султониға мактуб ёзмадим, бу менга тамоман тухмат! 1908 йилда ёзганим бир асаримда Бухоро хонлигида хукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усулини эслайсизми? У вақтда Бухорода бир калла 2 тийин эди. Хибс килиш, ўлдириш, сангсор[11] килиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим[12]. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир кўб расмий идораларни танкид килдим. Бу китоб Бухорода таркалар эди.

Унинг ноширлари бўлган Бухоро жадидларини тахликага туширмаслик учун амирға каратиб бир сўз боши ёздим ва шунинг билан, гўё, танкиднинг унга эмас, маъмурларига оид бўлганини кўрсатдим. Бу замондаги Бухоронинг жавоби эди. Шунинг билан мени Бухоро амирининг тарафдори дейиш ҳам мумкин эмас, меним Бухоро амирига карши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларға раҳбарлик килганимни билмаган йўқ.

Сўнг тўрт-беш йилда ёзганим «Арслон», «Умар Хайём» каби асарларимни, ҳатто танкид килганингиз «Намуналар»даги даврлар таксимини шу йўл билан олиб боришға тиришдим. Мазкур ишларимда янглишлар бўлуви мумкин. Лекин буларни(нг) воқеаларини таҳлил килганда бўлган янглишлардан ҳисоб килиб, танкид килиш, ҳато жойларни кўрсатиш керак. Ҳар бир янглиш янги янглиш деб ўйланган нуктани, менинг йигирма йил бурунги панисломистлигим билан изох килиш тўғри илмий бир ҳаракат бўлмайди. Азизим, Ўрта Осиёнинг оламға маълум бир маданияти бўлган, бу маданиятнинг туркий асарлари қолган. Бу асарларнинг ҳаммасига бирдан «ахлатлар» дейиш, сизнинг муҳокаманингизнинг қирлигидан чиққан янги бир истилоҳ бўлса керак.

Мен ўзимнинг йигирма йиллик мутолаам, жуда қучсиз бўлмаган кутубхонам соясида шу йўлда ишламоқдаман. Албатта, ишларимда янглишлар бўлуви мумкин. Янглишларимни жой-жойи билан кўрсатиш керак, кўзни юмиб, оғизни очиб сўкишнинг илмий фойдаси йўқ.

Маколангизда катта ҳарфлар билан «Маориф ва ўқитғучи» журнали Фитратнинг ношири афкори эди дейиш мумкин» деб ёзасиз. Буниси эҳди ўёт! «Маориф ва ўқитғучи» Рамздан бурун бор эди. Рамз замонида ҳам давом килди. У ҳар вақт маориф комиссарлигининг ношири афкори бўлиб давом килди. Журналнинг бутун давом муддатида мен ёзган маколамнинг сони ўнға бормади. У қандай килиб менинг ношири афкорим бўлсин?! Бироз ўйланг, Ўзбекистоннинг марказида фирка ва шўро идораларининг кўзлари остида чиққан бир журнал уч-тўрт йил менинг ношири афкорим бўлади-ю, шуни сиздан бошқа ҳеч қим онгламайдими? Сиз бу демагўги билан қимни таҳрир килганингизни ўйладингизми?!

«Маориф ва ўқитғучи» журналида Яссавий ҳақида ёзганим маколадан сўз очасиз[13]. Мен у маколамда Яссавийни санъат ёғидан, мафкура томонида қаттиқ танкид килдим, унинг зарарли эканини, унинг таъсирига қарши курашмоқ кераклигини сўзладим. Ёлғиз унинг баъзи шеърларига олданиб, унинг йўқсуллар томонида турганин қабул қилмоқчи бўлдим. Сўнгралари эса, фикримнинг янглиш эканини онгладим. Сизға ёкмаган «Намуналар»имнинг муқаддимасида Яссавий ҳақида бошқача фикр юргиздим. Сиз

«Намуналар» хакинда танкид ёзмаганингиз холда Яссавий хакинда унинг мукаддимасидаги сўзларимдан кўз юмиб, «Маориф ва ўқитгучи»даги маколамга ёпишасиз.

Бундан кейин Чигатой адабиётининг «мундарижаси» ва «шакли» хакинда фикр юргузасиз. Бошлаб Чигатой шоири деб Навойи билан Яссавийни кўрсатасиз. Азизим, сизда чигатой сўзига карши кизик бир холат пайдо бўлган, ўзингизга ёкмаган хар кимни чигатой деб сўкмокчи бўласиз, ишнинг бу кадари чегарани ошишдир. Яссавий Чигатой шоири эмас. У Чигатой адабиётидан бурун ўткан бир шоир. Сўнгра Навойидан намуналар олганда менинг тартиб килганим ва сизнинг танкид килганингиз китобдан олмайсиз-да, Навойининг ўз девонидан, диний мавзудаги байтларни оласиз. Сизнинг у намуналарингизни кўрган киши менинг китобимдан олганингизни гумон киладир-да, менга хужумларингизни кисман хакли кўрадир. Сиз хам шуни истайсиз. Холбуки, Навойининг динсиз бир шоир эканини мен даъво килмадим. Унинг диний парчалари бор хам кўбдир. Лекин менинг «Намуналар»имдаги асарлари бу катордаги асарлар эмас.

Навойидан олган байтларни таржима килишингиз бир оз «вадудона» бўлган, кўби тўгри эмас. Сўнгра Навойи билан Яссавийдан берганингиз намуналарга суяниб, «Чигатой адабиётининг шаклидан хам фойдаланиш мумкин эмас» дейсиз. Лекин сиз шакл билан вазни бир-биридан ажрата олмагансиз. Шакл деб вазн билан айрим сўзларни оласиз. Холбуки, шаклга ифода тарзи, мажоз, истиора ва шеърнинг бутун (поэтик) хусусиятлари кирадир.

Навойининг вазнидан фойдаланиш, албатта, мумкин. Мундан бошка(си) Яссавийнинг вазнидир. Яссавий ва Яссавий мактаби шоирларида бармок вазнининг чиройлик намуналари бор, фойдаланиш мумкин. Сиз Яссавийни чигатой шоирларининг аруз вазнида ёзганлари ўйлаб, шу хатоларга тушгансиз. Хатто кўчирганингиз Навойи билан Яссавий шеърлари орасида бўлган вазн айирмасига хам диккат килмагансиз...[14]

[1] «Жалил Бойбўлатовга очик хат» шаклида ёзилган ушбу макола 1919 йил «Кизил Ўзбекистон» газетасининг 15—16 сентябр (215—216) сонларида эълон килинган бўлиб, Ж. Бойбўлатов катор чиқишларида Фитратни «пантуркизм» ва «панисломизм»да айблайди. Айникса, Фитрат томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти намуналари, I жилд» (1928) ва сўз боши муаллифи Отажон Хошим кескин танкид остига олинган эди.

[2] мухаррир — муаллиф маъносида.

[3] Абдурауф Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1 китоб. Самарканд — Тошкент, 1928 йил.

[4] Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» китоби муносабати билан «Кизил Ўзбекистон» рўзномаси саҳифаларида Ж. Бойбўлатов чиқиш килиб, факатгина ушбу китобни эмас, умуман, Фитрат ижодини кескин танкид килган эди.

[5] копови — камрови.

[6] текириш — текизиш.

[7] Бошка кўпгина манбаларда Фитратнинг тугилган йили деб 1886 йил санаси кўрсатилган. Хусусан, С. Айний шундай маълумот беради: «Абдурауф Фитрат Бухорий — тугилган йили 1304 хижрий» (яъни милодий 1886 га тўғри келади). Каранг: С. Айний. Намунаи адабиёти тожик. — М.: 1926, III қисм. Шунингдек, Фитрат ҳаёт пайтида эълон этилган «Катта Совет комуси»да ҳам шу сана келтирилади. Каранг: Фитрат Абдурауф. БСЭ, М., 1936, т.57. 6.656.

[8] «Ўрта Осиёда тасаввуф тарихи» номли китоб ёзаётгани ҳақида бир неча бор маълумот беради, бироқ бу иш охиригача етмаган. Тугалланмаган кўлёманинг тақдири эса номаълум. Фитрат томонидан келтирилган «захарли», «зарарли» сўзлари унинг тасаввуфга муносабатини белгиламайди. Бу факат давр тақозоси билан юзага келган, ноҳақ танқиддан ўзини ҳимоя қилишнинг бир йўли, ҳолос. Фитратнинг ўзбек адабиёти тарихи ҳақидаги қатор ишлари билан танишишнинг ўзиёқ бу фикрни тасдиқлайди.

[9] Юсуф Алиев (1891 — 1946) назарда тутиляпти. Туркистон Компартиясининг арбобларидан бўлиб, ўша пайтда Туркистон Ички ишлар халқ комиссарининг ўринбосари эди.

[10] Бу ўринда динсиз сўзини атеист сўзи билан алмаштирмаслик керак. Чунки Фитрат томонидан ёзилган асарларни синчиклаб кузатганда бу нозик айирма очикрок кўринади.

[11] сангсор — тошбўрон қилиш.

[12] Гап «Мунозара» хусусида кетяпти. «Мунозара»нинг Истанбул нусхасида ўзига ҳос «Муқаддима» ва «Хотима» ёзилган бўлиб (Ҳожи Мўйин таржимасида бу тушиб қолган), унда Фитрат Бухоро амирига мурожаат этиб, мамлакатнинг қолоқ аҳолини баён қилган эди.

[13] Тилга олинган мақола «Маориф ва ўқитгучи»да босилган. Каранг: журналнинг 1927 йил, 6—8-сонлари.

[14] Фикрнинг нотугаллигидан ва Фитрат услубидан (у деярли ҳар бир илмий ишининг бошланишида тилга олинган истилоҳга қайтади ва кўпинча, унга бўлган муносабатини тақроран таъкидлаш билан асарини тугаллайди) сезиладики, «хат»нинг давоми бўлган. Буни Фитрат замондошларидан Л. Азиззода ва М. Раҳим қизи тасдиқлаган. Мақоланинг якуни таҳририят томонидан «қайчиланган» бўлиши мумкин. «Идорадан» номи остида берилган редакцион мақолачадан газетанинг ўша пайтдаги адабиётга нисбатан тутган «позиция»сини билса бўлади:

«Идорадан» — Фитратнинг бу мақоласи Чигатой адабиёти масаласига оид бир неча муҳим пайтларини очиқ беради, бироқ бу билан чигатойизм унсурлари ва уларнинг қолдиқлари билан қураш тамом бўлмайди. Идора бу масала теварағида очган

музокарани давом эттиришни лозим топади.